

Genl. Lyman A. Beaman

„Utilizálni”

~ HASZNOSÍTANI ~

PÉLDÁK SZÉCHENYI SOKRÉTŰ LEVELEZÉSÉBŐL

Amikor az első Széchenyi-életrajz, Falk Miksa műve 1866-ban németül a bécsi *Oesterreichische Revue*-ben folytatásokban, majd egy évvel később Pesten magyarul könyv formájában megjelent, Eötvös József levélben fejezte ki elismerését a szerzőnek, de fenntartással is élt. Úgy vélte, Falk nem említi Széchenyi egyik alapvető hibáját: az emberszeretet hiányát. *„Nem ismertem embert, ki az egyes individuumok iránt hidegebb, közönyösebb lenne, mint ő volt”* – olvassuk Eötvös levelében.

Kovács Lajos – a negyvenes években Széchenyi közeli munkatársa – késői visszaemlékezéseiben a nemes grófot az általános, magasabb szempontokat fáradhatatlanul hangsúlyozó, részletekkel azonban már kevésbé törődő gondolkodónak, szenvedélyesen vitatkozó, ám ellenvéleményről meggyőzhetetlen partnernek nevezi, de olyan nagyúrnak is, aki a környezetéhez tartozók napi aggodalmait és bajait szívén viseli: *„Gyöngédségének nem volt határa s ezt sohasem vonta meg. Az annyi gondokkal túlterhelt fő sohasem feledte a figyelm azon csekélyégeit, melyek aprópénznek látszanak az élet vásárán, de valóban a gyöngy értékével bírnak, mert szívünknek végtelenül jólesnek és érzelmeinket bilincselik le.”*

TUDTA, KIVEL HOGY KELL BESZÉLNI

Valószínűleg mindkettőjüknek „igazuk” volt: Eötvösnek és Kovácsnak is. Kovács azt a Széchenyit írta le, akit ma naplói, levelei s persze a róla szóló tengernyi irodalom alapján jól ismerünk: az érzelmi világában végtelenül bonyolult, a hozzá közel állókra minden reménytelen elfoglaltsága ellenére figyelő, gondjukat viselő s még a házi személyzetével is törődő és udvariasan beszélő férfit. Eötvös a külvilág Széchenyi-képét rajzolta meg. Perspektívájában a nehezen megközelíthető arisztokrata, a hidegen számító politikus és vállalkozó jelenik meg a szemünk előtt. Az, aki az emberi kapcsolatokat és ismeretségeket aszerint osztályozta és válogatta meg, hogy ki milyen mértékben képes az ő – Széchenyi – terveit előmozdítani.

Tény, hogy Széchenyi egyik kedvenc szava a húszas évek naplójában a „misztifikálni” ige. Szükséges-e a szemfényvesztés, meg kell-e esetleg téveszteni a tömegeket, el kell-e ámítani őket ahhoz, hogy vezethetővé váljanak és hajlamaik ellenére, de boldogabb jövőjük érdekében arra az útra lépjenek, amelyet felvilágosultabb, műveltebb fejek jelölnek ki számukra? A probléma politikai, de erkölcsi természetű

is, és Széchenyit komolyan foglalkoztatta. A kifejezést később a realizmus jegyében egy másik, szerényebb, de gyakorlatiasabb ige váltotta fel: „utilizálni”, azaz kit hogyan lehet felhasználni. Itt már nem elméletről, hanem valódi feladatokról van szó, a nemzet érdekében vállalt projektumokról, amelyek megvalósításához Széchenyi pártfogókat, szövetségeseket, segítőkert keresett.

A gróf ugyanis egyedül állt. Kezdetben nem rendelkezett semmiféle politikai hatalommal, s helyzete később is – al-dunai kormánybiztosként, majd a Helytartótanács belüli közlekedési osztály vezetőjeként – csak minimális mértékben változott. Ez a tipikus korai liberális szellem sorsa, aki vállalkozásait önmaga kezdeményezi s önmaga valósítja meg – a Széchenyi-korabeli közegben nemegyszer a fensőbbség közönyének vagy éppen ellenállásának dacára. A szükség Széchenyit ezért idővel meszterévé tette ama művészetnek, hogy ügyei számára a legkülönbözőbb embereket nyerje meg. Egy alkalommal magát Metternich államkancellárt is sikerült sarokba szorítania, aki végül kelleetlenül beleegyezett, hogy neve a pesti kaszinó tagjainak névsorában szerepeljen, ami, mint Széchenyi remélhette, az intézmény számára fokozott politikai védelmet jelentett. Ám

az 1825 végén a naplóba feljegyzett óhaja sohasem teljesedett be, Metternichet nem volt képes lassanként rábírni arra, „*hogy a jövőben ő is az én eszményem érdekében dolgozzék*”.

Hívek toborozásában, támogatók megnyerésében azonban Széchenyi egy életen át fáradhatatlan maradt, jórészt erről tanúsodik igen kiterjedt levelezése is. Avagy másképpen szólva: számos levele éppen e cél érdekében íródott. Az alábbiakban néhány ilyen példa felsorolására vállalkozunk. A kiválasztott levelek – inkább levélrészletek – különlegességét az adja, hogy más-másféle kérdésekről a legkülönbözőbb címzettekhez íródtak, és Széche-

nyi ennek ismeretében választotta meg a stílust. Mint látni fogjuk, előfordul, hogy mondanivalóját politikai megfontolásból egyik és másik címzettjének tartalmilag sem ugyanazon a módon fogalmazza meg, mindenekelőtt azonban nyelvi fordulataiban és hangvételében nagy alkalmazkodókészségről tesz tanúbizonyságot. Vagyis jól tudta – avagy talán ösztönösen érezte –, kivel hogyan kell beszélnie.

Lássuk tehát Széchenyi néhány szövegét! Az itt következő idézetek kivétel nélkül az „*Ezt köztünk! Isten áldja!*” Széchenyi István válogatott levelei című, 2014-ben az MTA Bölcsészettudományi Központ által kiadott kötet-

ből származnak, amelyet Kovács Henriett, Körmeny Kinga, Mázi Béla és jelen sorok szerzője szerkesztett és fordított.

MEGTÉVESZTÉS

1828. október 26-án Széchenyi Esterházy Károly grófnak írt. Ez a „tanító levelek” kora, amikor is Széchenyi az önmaga által vállalt nagy feladathoz, a nemzet felemeléséhez híveket, szövetségeseket igyekszik gyűjteni. S ez a csalódások ideje is, amikor felismeri, hogy a főnemesek közül (amely művelt réteg segítségét elsősorban elvárja) csak kevesekre számíthat. Esterházyhoz intézett soraiban megemlíti néhány nemrég elhunyt főnemest, akit „*semmire való*”-nak nevez „*a szónak egész kiterjedésében*”, majd hozzáfűzi: „*És a Hazánk legszebb nevei!*” Majd így folytatja:

„*Nem eszelős az s bizonyára nem holdas [holdkóros], aki Hazánknak ily rothadtságát elismeri, és kínos megilletődéssel mindenekben tapasztalja. De annyira elromlottak mágnás társaink s nemesaink egyáltalában, hogy nem is érzik s nem is sejtítik, mennyire elaljasodtak, s mennyire rosszak [...]*

Már mi ugyancsak más emberek vagyunk, akárki mit mond, és minden kétségen kívül Hazánkra sok jót, sok áldást fogunk hozni. Csak Istenért tartunk össze. Segéljük egymást tiszta szívvel s hazafiúi indulattal, és legyünk állhatatosak. És Terád, Barátom, sokat számolok. Reményilem, hogy szélesvállú fiaidból igazi magyar emberek lesznek, de nem ám betyár, pipás, káposztaevő magyarok, hanem a nemzetiség jeles és nemes értelmében.”

Levele végén Széchenyi elmondja: a Versenyfuttatást, a Casinót és a Tudós Társaságot kell „lábba állítania”, s ha ebben mágnás barátai – köztük a címzett – nem segítenek, „*összerogy minden, hidd meg*”. Esterházy Károly neve Széchenyi naplóiban viszonylag ritkán s nem mindig a legjobb fényben tűnik fel; nem tartozott Széchenyi szorosabb köréhez. Jó két esztendővel a fenti levél kelte előtt Széchenyi lesújtó véleményét jegyezte fel látogatásáról Szere-den, Esterházy birtokán. A kastélyt hazatosnak találta, megbotránkozva vette tudomásul, hogy a vendégszobákat az istálló fölött rendezték be, és a háziúr négy fiának a „kenyérpusztító” címet adományozta. Levelében viszont mindez másképpen fest. A naplóbéli

FELHASZNÁLÁS

véleménnyel ellentétben éppen nem a maradi, provinciális életkörülmények rajzolódnak ki, ellenkezőleg: Esterházy Károlyt a patriotizmusra alig-alig buzdítja, inkább eleve megajándékozta a hasznos hazafi és polgár rangjával; magától értendő ténynek állítja be, hogy Esterházy s ő, Széchenyi, egy új nemzedék képviselői együtt ugyanazért küzdenek: „*Mi már ugyancsak más emberek vagyunk.*”

Rövid két hónappal később Reviczky Ádám magyar főkancellárhoz fordult levelével Széchenyi; igyekezett őt a pesti Casino számára tagnak megnyerni. Reviczky, aki tisztségét 1836-ig töltötte be, Széchenyivel szemben általában a felsőbb-ség képviselőjének hivatalos álláspontjára helyezkedett. Széchenyi egy alkalommal naplójában megjegyezte, hogy a kancellár igen közepes szellem, akiben azonban megvan az akarat a közjó előmozdítására, ami, mint hozzáfűzte, Magyarországon teljesen hiányzik. Ez ugyanakkor nem akadályozta meg Reviczkyt abban, hogy 1832-ben felhívja Metternich figyelmét az Angliába utazó Széchenyi Istvánra és Andrássy Györgyre: tartassa a két gróft szem előtt, mert úgy hírlik, a levált lengyelországi felkelés után külföldön propagandát akarnak kifejteni a lengyelek érdekében.

Mindennek fényében különös, ám diplomatikus fogásként jól érthető, hogy Széchenyi a Reviczkyhez intézett, sok udvariassági formulával megtűzdelt levelében ügyeihez ugyan a kancellár segítségét kéri, a szerepeket azonban felcseréli: Reviczky az, aki a haza haladásáért áldásosan sokat tesz, míg Széchenyi maga csak saját szerény körében tevékenykedhet. A levélíró szándéka eközben persze ugyanaz, mint Esterházy Károly esetében; a címzett higgye el, hogy Széchenyi és ő közös célért dolgoznak:

„[...] bizonyos is vagyok, hogy mindazokat, melyeket elérni akarok, kegyes pártfogása alá fogja venni, ha velem egyetért, hogy azon módok, melyekhez nyúlók, köz-célunk elérésére – mely nem egyéb, hanem csak az ország előmenetele – legcélarányosabban is; vagy pedig, ha a módokban velem meg nem egyez, tanácsával fogja ügyemet elősegíteni, mert kis körömben s alacsony helyeztetésemben én is használni kívánok, úgy, mint a Mindenható Kegyel-

Reviczky Ádám főkancellár

Miloš Obrenović szerb fejedelem

mes Urat magas helyre helyezteté s tehetségeinek nagy határokat mutatott. Használta Kegyelmes Úr eddig az Istennek ajándékát, sokban új életet látok én, egy egészen új aerát, s ezért háládatos a haza, mert az anyaföldjéért izzadónak köztisztelet és közmegbecsülés a díja!”

Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben című, kitűnő művében Kosáry Domokos igen meggyőzően mutatja ki, hogy a magyar kormány a délvidéki konfliktusok alatt mily nehezen talált hathatós kapcsolatot Ilija Garašanin szerb belügyminiszterhez, a Belgrádban mérvadó, erős emberhez. Garašanint irritálta a hozzá érkező ügynökök és katonák alacsony rangja, a maga tisztségének megfelelő partnert és bánásmódot várt el, s a magyar oldal ezt csak megkésve érzekelte. Széchenyi nem követett el hasonló hibát, amikor 1830-ban először hajózott végig az Al-Dunán, s – reformkori politikusként egyedülállóan – személyes viszonyt épített ki uralkodókkal és török helytartókkal a Duna mentén. 1830. szeptember 30-án, Konstantinápolyból visszaútban Pestre, levelben jelezte Miloš Obrenović szerb fejedelemnek, hogy tiszteletét kívánja tenni nála.

Miloš Obrenović sertéskereskedő családból származott és analfabéta volt. Az éppen 1830-ban megszerzett, örökösödő fejedelmi címet s Szerbia autonómiáját a Török Birodalmon belül a felkelésekben játszott vezető szerepének és óvatos politikájának köszönhetette, többek közt annak, hogy nem használta ki a szultán szorult helyzetét, a húszas években nem csatlakozott a görög szabadságharchoz. Szerbián viszont – ahogy a délszláv történelemről írt könyvében Peter Bartl megjegyzi – úgy uralkodott, mintha az ország a személyes tulajdona lett volna. Mindez Széchenyi előtt bizonyára nem maradt titok, és a fejedelemnek megadta a legnagyobb tiszteletet. Igyekezett éreztetni vele, hogy az európai felső, arisztokrata réteg egyenrangú tagjának tekinti, mi több, felvilágosult uralkodónak tartja, aki hasonló modern elveket vall magáénak, mint a magyar főnemes Széchenyi.

„Lehetetlen [...] számomra, hogy Szerbián átutazzam anélkül, hogy annak a férfinek be ne mutakozzam és őt legmélyebb tiszteletemről ne biztosítsam, akit Európa minden nemzete ismer, kinek mély bölcsességét mindenki nagyra értékeli, és aki magát sokoldalúan képzett férfikkal körülvéve a legviharosabb időkben nyugalmat és békét teremtett hazájában, és aki a ke-

resztény civilizáció melengető fényénél bizonyosan áldást és boldogságot hoz majd honfitársainak, alattvalóinak.

Engedje meg Fenséged, hogy előzetesen is kifejezzem legbensőbb érzéseimet – a Mindenható tartsa meg Önt jóakarataiban. Én, mint született magyar mágánás, aki azonban a pogány durvaság és butaság szagát a rozsdás feudalizmus színéig egész lelkével gyűlöli, köszönöm az égnek, és sok tekintetben szintén elmaradott hazámra gondolva kétszeresen boldog vagyok, hogy a déli szomszédságban is új korszak kezdődik, jótékonyabb nap kezd sütni.”

Túl vaskosra sikerült bókok? Meglehet. Ám a grófnak szüksége volt Miloš Obrenović támogatására az Al-Duna szabályozásánál, s a fejedelemmel idővel barátságos személyes viszonyt alakított ki. Miloš Obrenović pedig az ezt követő években – persze országa jól felfogott érdekében – valóban segítette Széchenyi munkálatait.

Hasonló módon szüksége volt arra, hogy Havasalföld urai az Al-Duna szabályozását jó szemmel nézzék, s ezért Széchenyi 1834 őszén Bukarestbe is el látogatott. A város, az ország nem nyerte meg a tetszését, bár Alexandru Ghica fejedelem jól fogadta és segítőkésznek bizonyult. Egy esztendővel előbb Széchenyi az Al-Duna ügyével levélben még Pavel Dimitrijevic Kiszeljov orosz tábornokhoz fordult, aki 1829 és 1834 között Bukarestben a két román fejedelemség kormányzójaként működött. A gróf a havasalföldi hatóságok segítségét és védelmét kérte mérnökei számára, akiket a Vaskapu környékének feltérképezésével bízott meg. Közölte, hogy kormányától kapott feladata a folyam szabályozása, s hangsúlyozta, hogy a Duna hajózhatóvá tétele mind Magyarország, mind Havasalföld, mind az Osztrák Monarchia és „a nagy Orosz Birodalom” számára „felmérhetetlen nyereség” és „gazdagság új forrása” lenne.

Minderről, mint írta, Kiszeljovval „minden nyíltsággal és a legnagyobb őszinteséggel” kíván szólni, mivel meggyőződése, hogy a kormányzó a dunai munka céljával „tökéletesen egyet fog érteni”. A levél egyszerű, de határozott stílusa szándékos: Széchenyi Kiszeljov tábornokhoz mint katonához akart folyamodni:

„Magam, Excellenciás Uram, egyáltalán nem vagyok diplomata; életemet a hadseregben töltöttem, gyűlölök minden kertelést és körmönfonttságot, s őszintén meg kell Önnek vallanom, ma-

gamat a legkomolyabban azzal a tervvel kecsegtetem, hogy Önt Bukarestben meglátogatom, és pedig Rustschukig gőzössel, azaz Bécstől odáig a Dunán közlekedve hat vagy hét nap alatt! Mindez nem okoz nekem különösebb nehézséget, főleg ha Excellenciád szíveskedik engem megértéséről és jóindulatáról biztosítani. A kérdés csak a mikor – az utazás már az 1834-es esztendőben lehetőségessé válhat.”

Nos, Széchenyi nem szolgált egész életében fegyveresen, a hadseregből már 1826 elején kilépett, de az orosz tábornokkal szemben ez a katonás egyszerűség tűnt neki a legalkalmasabb, a legcélravezetőbb stílusnak. Ami persze már önmagában is cáfolja azt, hogy a nemes gróf – ha kellett – ne lett volna körmönfont diplomata is. Erről tanúskodik példának okáért Alexandru Ghica havasalföldi fejedelemnek 1836 júliusában írt levele, amikor is a dunai munkálatok során rövid ideig megint az Al-Duna észak partján tartózkodott:

„Fenség, valóban úgy gondolnám, Önnel és magammal szemben hibáznék, ha valaha havasalföldi területre lépek anélkül, hogy Önről megemlékeznék. Emlékeim közt soha nem fog elhalványulni a jóság, amellyel Ön engem elhalmozott, és Ön olyan szívet nyert meg magának, mely nem ismeri a hálátlanságot, hanem képes értékelni a nagyvonalúságot és a belé vetett bizalmat. [...]

Június 29-én Skela Gladovába mentem. És mást sem találtam, mint barátságosságot és előzékenységet. [...] Ön nem is hinné, mennyire elcsüggeszt, hogy a mi oldalunkon oly gyakoriak az apró nehézségek, amelyek – be kell vallanom – nem hasonlítanak a havasalföldi barátságossághoz, amelynek dicséretére soha nem lesz elég szavam. Remélem azonban, hogy el fogja ismerni többünk jóakarátát a két ország kereskedelmének megkönnyítésére, és nem fogja az Ön bölcs figyelmét elkerülni, hogy sokkal nehezebb a már megalapított intézményeken javítani és hibáikat kiirtani, mint újakat alkotni, amelyek a jelen állapotnak jobban megfelelnek.”

Széchenyi a címzettől ezúttal semmit nem kívánt. Csupán élt az alkalommal, hogy a fejedelmet néhány nyájas, Ghica és országa számára hízelgő szóval emlékeztesse önmagára, a két esztendővel korábban kötött ismeretségre és az al-dunai munkálatokra. A diplomáciai tehetséggel megáldott gróf nagyon is tudatában volt annak, hogy a

sikerhez nemcsak szövetségesek és jóakarók megnyerése szükséges, hanem az is, hogy őket meg tudjuk tartani.

MEGNYERÉS

Kiért, miért fáradozott az Al-Dunán, kinek készült a mű, a folyam szabályozása? Széchenyi számos, gyakran igen hosszú, az egyes technikai és pénzügyi részleteket pontosan taglaló beszámolót írt József nádornak, aki 1833-tól a munkálatok védnöke és névleges irányítója volt. A kezdeményezés azonban Széchenyitől indult ki, aki 1830 augusztusában, első al-dunai útja végén az Isztambulhoz közeli Bujukderéből így írta le elképzelését a nádornak:

„Utazásom fő célját elértem, és úgy vélem, szerénytelenség nélkül állíthatom, hogy mindazon – úgy mondhatnám hézagos – ismeretekkel egyetemben, amelyekkel a Dunáról már azelőtt is bírtam, most képes vagyok alapos jelentést tenni a folyam viszonyairól s arról, hogy ez a Magyarország számára igen figyelembe veendő vízi út, amely – tekintettel a nálunk oly gyakori mocsarak lecsapolására, a kereskedelemre s végül a más országokkal való gyorsabb közlekedésre, talán már a most élő nemzedékek által is részben és lassanként használható lesz-e.”

„Magyarország számára” – „nálunk”. A nádorral szemben, aki Magyarországból mintegy a maga szűkebb birodalmát látta, Széchenyi élhetett ezzel a szóhasználattal. Ám Bécsben az efféle szavak rossz vért szültek. A formula ezért Metternich államkancellárral szemben másképpen hangzott. Amikor Széchenyi 1834 augusztusában Pestről Metternichnek az Al-Dunán végzett munkákról és egyes diplomáciai nehézségekről számolt be, amelyek miatt arra kért engedélyt, hogy a Vaskapu felmérésénél egyelőre magánemberként (és nem hivatalosan, kormánybiztosként) léphessen fel, majd amikor saját ezzel kapcsolatos al-dunai utazási terveit ismertette, így írt:

„Főméltóságú úr, nem a kíváncsiság és nem annak vágya, hogy egy egészségtelen és már többször látott vidékre látogassak el, késztet rá, hogy ezt az utazást újból megtegyem. Csupán állhatatosan folytatni akarom a munkát, amelyet elkezdtem, amire alkalmaztak, s amelynek kedvező végkifejlete valamelyest talán hozzájárulhat a Legmagasabb Császári Ház dicsőségéhez és az Ausztriai Monarchia virágzásához is.”

Széchenyi István útlevele, 1834

Igaz, mindez keveset nyomott a latban, nem győzte meg a kancellárt. Metternich, aki a magyar reformmozgalmat s azon belül Széchenyi tevékenységét gyanúval szemlélte, egyik elemzésében, amelyet 1837-ben az Államkonferencia elé tárt, felhíborodottan állapította meg, hogy magyar értelmezés szerint a „dunai hajózási vállalkozások egyedül nemzeti ipari célt” szolgálnak.

Sorolhatnánk a példákat arról, hogyan igyekezett Széchenyi hidegen kalkuláló üzletemberként a Bécsben székelő Első Dunagőzhajózási Társaság vezetőit rávenni arra, hogy további ha-

jókkal építsék ki a folyón a közlekedést, ugyanakkor ennek érdekében vegyék kezükbe az Al-Duna szabályozását is. Avagy miként ostromolta József nádort számos udvariassági cikornyával díszített, ám nem minden önérzet nélkül írt leveleiben azért, hogy vesse latba befolyását, és a Lánchíd építésének ügyében végre sikerüljön letörni a pesti választott polgárság makacs ellenállását. Mint ahogy nem egy levelet idézhetnénk, amelyben Széchenyi nagynevű, magas rangú, de fizetni nem szerető nemesurakat családias hangon, de határozottan kér arra, újítsák meg tagságukat a Casinóban, járul-

janak ezzel hozzá az intézmény fennmaradásához.

FELSZÓLÍTÁS

Álljon itt végezetül egy másfajta példa, felszólítás, amelynek címzettje jelentős helyi hivatalt viselt, de nem tartozott az úgynevezett felső körökhöz. Széchenyi 1836. február 14-én levélben fordult Kiss József szegedi bíróhoz:

„A Gőzhajó-Társaság ez idén egyik hajóját Ó-Budán tataroztatja ki, és idővel ugyanott új hajókat is szándékszik építtetni. Az említett hajó-igazítás egy angol hajó-építőmester felügyelése alatt vitetik végbe, több olasz és idevaló munkások által. Ezen utolsók az olaszokhoz képest oly lassúk és ügyetlenek, hogy az építőmester teljességgel nem boldogulhat velük és öhelyettük is külföldi ácsokat kíván hozatni. Mely szép alkalom volna ez földieinknek mind kereset módra, mind magok tökéletesítésére nézve, ha arra valók találkozhatnának hazánkban? Legelőbb akadhatnak ilyesek, úgy hiszem, Szeged városa becsületes magyar hajóácsai közt: s ennélfogva szólítom hazafiúi bizalommal a Tekintetes Urat fel, nem eszközölhetné-e, hogy némelyek a szegedi hajóácsok közül próbára fejlőnnének. [...]

Talán némelyeknek, ha a dolog tudtukra esik, kedvök kerekedik saját költségeiken felutazni és megtenni a próbát, mely magoknak is, hazánkknak is hasznos lehet; mert a gőzhajózás ügye mindinkább képesedve országunk határai közt, kívánatos, hogy az oda tartozó munkások is honunk kebléből kerüljenek ki, és a külföldről magunkat mind inkább s inkább függetlenebbé tegyünk. Ha saját költségükön e próbát megtenni kívánók nem találkoznának, tán érdemes lenne nemes Szeged városának találni valamely módot a fentebbi cél elérésére, mely idővel az egész nemes városnak díszére és hasznára válhatnék.”

A levél tartalma nem kíván kommentárt. A forma talán annál inkább. Széchenyi nem kedvelte a köz- és kisenemesek társaságát, de tisztelettudó, minden leereszkedéstől mentes, mondanivalójában igen világos, ugyanakkor a hagyományos formulákat előszeretettel használó stílusa meggyőzően mutatja: szükség esetén a nemes gróf bírta azt a nyelvezetet is, amelyen – Mikszáth Kálmánnal szólva – „rajta van az a bizonyos megyei szag, ami a hajdúk dolmányán és a bizottsági tagok bekecsén”. ♦